

Економічний розвиток і функціональна типологія повітового міста Павлограда протягом кінця XVIII – початку XX століття

Останнє десятиліття стало часом підйому наукового інтересу до вітчизняної історичної урбаністики загалом та історії міст Південної України зокрема. Ведеться активна джерелознавча і публікаторська робота, друкуються монографії і багаточисельні статті, захищаються дисертації, склалося кілька наукових колективів. Серед тем, які активно розроблялися в останній час дослідниками А.В.Бойко¹, О.С.Двуреченською², Н.М.Діановою³, М.Е.Кавуном⁴, В.М.Константиною⁵, О.М.Марченко⁶, С. Б.Надибською⁷, Т.В.Портновою⁸, Л.О.Цибуленко⁹, О.В.Черемісіним¹⁰, І.М.Черменською¹¹, можна назвати вивчення населення (склад, динаміка чисельності, джерела формування), управління (діяльність органів міського самоврядування), благоустрій і забудова, архітектура, економіка (торгівля, промисловість, підприємництво), положення міських станів. Але особливістю сучасного етапу вивчення південноукраїнських міст є акцентування уваги на історії міст, які з моменту заснування відігравали роль адміністративних центрів губерній або краю в цілому, на кшталт Одеси, Катеринослава, Херсона, або сучасних обласних центрів, на зразок Донецька, Миколаєва, Кіровограда, Луганська, Запоріжжя. Втім поза наукової розробки практично залишаються історії міст повітового рівня, які отримали статус районних центрів. Одним з таких міст є повітовий центр Катеринославської губернії, в наш час – районний центр Дніпропетровської області – місто Павлоград.

Однією з ключових характеристик розвитку міського середовища є економічний розвиток і пов'язана з ним зміна функціонального типу міста.

Б.Н.Миронов в своїй книзі «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)» виділяє адміністративну і військову, аграрну, торгіву і промислову функції міста. В адміністративно-військовому місті більша частина самодіяльного населення зайнята на адміністративній і військовій службі, в аграрному місті – в сільському господарстві, в торговому місті – в торгівлі, в про-

мисловому місті – в промисловості. В місті змішаного типу панівна функція відсутня, бо населення більш-менш рівномірно розподіляється між різними сферами матеріального виробництва і невиробничих галузей¹².

Метою статті є розгляд економічного розвитку та зміни функціонального типу міста Павлограда з кінця XVIII до початку XX століття включно. Джерельну базу дослідження складають «Описания города Павлограда», які знаходяться в «Экономических примечаниях Генерального межевания»; огляди Катеринославської губернії, складені офіцерами Генерального Штабу у 1850 та 1862 роках; «Памятные книжки» та «Адрес-календари» Катеринославської губернії 1864, 1912, 1916 років; «Обзоры Екатеринославской губернии» 1885, 1895, 1898, 1900, 1901, 1902, 1904 років; довідники та енциклопедичні видання, зокрема: «Географическо-статистический словарь «Российская империя» 1873 року, «Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга» 1910 року, «Вся Екатеринославская губерния» 1913 року, Енциклопедичний словник Блокгауза і Ефрона.

Як зазначає Б.Н.Миронов, основним типом міського поселення Російської імперії до середини XIX століття було аграрне місто. Самодіяльне виробниче населення такого міста виключно або головним чином займалося землеробством. Але все ж таки аграрне місто відрізнялося від села, оскільки виконувало хоча б одну типово міську функцію – адміністративну. Більшість аграрних міст були повітовими або губернськими адміністративними центрами. Багато аграрних міст виконувало окрім адміністративної, ще й торговельну функцію. Вони були центрами ярмаркової, базарної або стаціонарної торгівлі¹³. Не є виключенням з цієї схеми і повітове місто Павлоград, яке утворилося на місці заснованого у 1770 році зимівника запорізького полкового старшини Матвія Хижняковського, який у 1775 році перетворився на державну військову слободу Матвіївну, яка, в свою чергу, у 1780 році була перейменована на слободу Луганську. В ході адміністративної реформи 1784 року це поселення отримало статус повітового центру і назву Павлоград¹⁴.

Однією з головних причин перенесення повітового центру Павлоградського повіту у 1784 році в слободу Луганську (з найменуванням останньої містом Павлоградом) був тривалий господарський розвиток цього поселення. Великий зимівник Матвія Хижняковського, в якому господар, як писав Феодосій Макаревський, «со

своими хлопцями и мальцами, с своею челядью и наймитами усердно занимался хлебопашеством и скотоводством»¹⁵, швидко виріс у велику слободу. Як зазначає «Описание городов Азовской губернии» в 1783 році тут вже проживало 1242 мешканця, тричі на рік проводилися ярмарки¹⁶. «Естественно, - пише О.І.Дружиніна, - что этому пункту предстояло со временем перетянуть к себе функции уездного центра»¹⁷.

З моменту свого заснування у 1784 році і протягом перших 100 років свого існування Павлоград залишався аграрно-торгівельним містом. Дані «Экономических примечаний генерального межевания», які ми можемо датувати 1799 та 1840 роками, свідчення військово-статистичних описів та географічних словників середини та другої половини XIX століття, є яскравим свідченням саме такої функціональної спеціалізації міста.

Наприкінці XVIII століття основним зайняттям мешканців Павлограда було сільське господарство. Як зазначають «Экономические примечания генерального межевания» «сего города большая часть разного звания казённого ведомства людей, которые в особо отмежеванной им даче занимаются хлебопашеством и промышленяют скотоводством»¹⁸. Особливо в павлоградській окрузі було розвинене конярство. Про це свідчить навіть опис герба міста, Височайше затверджений 11 липня 1811 року. «В золотом верхнем поле пасущаяся на свободе лошадь, а в нижнем зеленом поле серебряная наискось река, означающая обилие конских в том округе заводов, лугов и вод»¹⁹. Серед допоміжних сільськогосподарських зайнять можна відмітити садівництво та рибальство. «При многих дворах имеются небольшие сады с плодovitыми яблоневыми, вишневыми, грушевыми и смородиновыми деревьями»²⁰. У Вовчій. Гнізді та приміських озерах «ловится рыба: щуки, судаки, сазаны, сомы, лещи, головли, окуни, лини, караси и плотва, которая по уловлению употребляется для обывательского расхода, а частию и на продажу»²¹. «Женщины сверх полевой работы упражняются в рукоделиях, прядут лен, шерсть и посконь, ткнут холсты и сукна для себя и на продажу»²².

Про розвиток хліборобства свідчить і кількість мучних млинів. «В городе состоит двадцать пять ветрянных хлебомольных об одном поставе мельниц. С них получается доходу – с каждым хлебом по десять четвертей»²³. Зауважемо, що загалом у Павлоградському повіті за даними О.І.Дружиніної нараховувалося 148 вітряних

млинів²⁴. Окрім вітряків в місті розташовувався і водний млин на Вовчій²⁵, який належав генерал-поручиці Голеніщевій-Кутузовій²⁶.

Міська торгівля концентрувалася у тридцяти трьох торгівельних лавках, в яких «производится торг разными красными товарами, железом и съестными мелочными припасами». На плані міста Павлограда першої половини 90-х років XVIII століття зазначені «Красные ряды» та «Мясные ряды»²⁷. Торгівля велася щоденно, «кроме высокаторжественных и воскресных дней». Ще з часів слободи Матвіївки ця місцевість була центром ярмаркової торгівлі. Тричі на рік у місті збиралися ярмарки. Основною статтею закупівель була рогата худоба, коні та вівці²⁸.

Протягом першої половини XIX століття економічне становище Павлограда практично не змінюється. За даними 30-х років кількість вітряних млинів збільшується до 29, на Вовчій продовжує працювати водяний млин. Кількість крамничок також незначно зростає, відтепер їх 35. З'являються сім кузень, одна торгівельна (комерційна) баня та пивоварений завод. Швидко розвивається мережа «питейных заведений»: вісім «питейных домов», два герберга та три рейнскових погрібця. На базарній площі «бывают же еженедельно торги по Пятницам и Воскресным дням». Купці та міщани ведуть торгівлю «шелковыми и бумажными материями, сукнами и разными мелочными товарами»²⁹.

Павлоград продовжує залишатися місцевим центром ярмаркової торгівлі. «Ярмарки в городе ежегодно бывают, первая Марта 25-го дня, вторая в праздник Святыя Живоначальныя Троицы, третья Октября 1-го дня, продолжаютя каждая по четыре дня, купцы приезжают из городов: Екатеринославской и других губерний, с красными товарами и жители из разных селений с хлебом, рогатым скотом, лошадыми и своими изделиями»³⁰.

В середині XIX століття починає розвиватися кустарна промисловість міста. За статистичними даними кінця 40-х років, що містяться в «Военно-статистическом обозрении Российской империи»: «В городе находится 4 салотопенных завода, на которых вытапливается ежегодно сала на сумму до 26000 рублей серебром»³¹. Цей факт є відзеркаленням загальної тенденції. Саме в середині XIX століття салотопенна промисловість всієї Катеринославщини, як зазначає О.І.Дружиніна, зазнає підйому³². Проте, протягом 50-х років кількість салотопних заводів залишається стабільною. «Материалы для географии и статистики Российской империи» свід-

чать, що наприкінці 50-х років в Павлограді «заводов салотопных 4, на которых работает около 50 человек»³³. Тоді ж в місті з'являється тютюнова фабрика. Як зазначає статистика «годовой оборот на фабрике и заводах простирается до 23000 руб. серебром»³⁴.

В місті, за даними 1857 року, «ремесленников в настоящее время 40 человек, при них такое же число подмастерьев и работников»³⁵. Якщо ми згадаємо, що в цей час в Павлограді мешкало 3912 селян та 2757 міщан³⁶, то стане зрозумілим, що ані промисловість, ані ремісництво не були основними заняттями мешканців міста. І в середині XIX століття таким залишалося сільське господарство.

Порівняно з 30-ми роками не зазнала особливого розвитку міська торгівля. За даними «Материалов» «лавок в городе 30, в которых торгуют красным товаром и разными другими мелочными потребностями... Базары бывают по праздничным дням, а также по средам и пятницам. В эти дни окрестные поселяне привозят разного рода съестные припасы и топливо, преимущественно кизяк»³⁷.

Три щорічні ярмарки продовжують залишатися центральними подіями міського комерційного життя. В описі 1850 року вони названі «Благовещенской, Троицкой и Покровской»³⁸, в описі 1862 року – «Великопостной, Вознесенской и Евстафиевской»³⁹. Протягом 50-х років значно зріс грошовий обіг цих ярмарок. Якщо наприкінці 40-х років «обороты на трех ярмарках, простираются на сумму до 37000 рублей серебром»⁴⁰. То наприкінці 50-х років «привоз на каждую из них не превышает суммы 25000 руб. серебром»⁴¹. Головним ярмарковим товаром в Павлограді була худоба, однак «кроме того, съезжаются купцы с разными товарами и сбывают их городским и окрестным жителям»⁴².

Таким чином, в середині XIX століття головною галуззю міської економіки продовжує залишатися сільське господарство. Міська торгівля залишається стабільною. Проте значними темпами розвивається ярмаркова торгівля, основним товаром для якої є сільсько-господарська продукція. Наявність великої кількості товарної худоби стимулює появу в Павлограді дрібної переробної промисловості.

Протягом 60-х – 70-х років відбувається значне поживлення економічного життя в місті. Вже на початку 60-х років, за даними «Памятной книжки Екатеринославской губернии на 1864 год», в Павлограді працює 5 салотопних, 2 свічкових, 2 шкіряних, 2 цегляних заводи і тютюнова фабрика. «На них выработано произведений

на 65111 руб.»⁴³. Збільшення кількості салопотних заводів та поява свічкових і шкіряних підприємств пов'язана з вже відміченою тенденцією до розвитку товарного тваринництва в околицях міста. Про достатню потужний розвиток хліборобства свідчить робота в місті 22 вітряків і 4 «конноприводных» млинів, які змололи муки на 26779 рублів. З'являються в місті маслобійня та 2 водочних заводи⁴⁴.

Торгівля продовжує концентруватися навколо ярмарок, головним товаром яких залишається худоба. «Товаров было в привоз на 62100 рублей., продано на 30840 рублей»⁴⁵. Про розвиток міського торговельного капіталу свідчать такі цифри: «купеческих капиталов, на 1862 год, объявлено было по 1-й гильдии 2, по 2-й 1 и по 3-й – 113, на сумму 307200 руб.»⁴⁶.

Значно розширилася міська сфера послуг. В Павлограді працювало 213 ремісників. Почали функціонувати одна гостиниця, 4 постоялі двори, 3 трактири, один буфет, 6 «штофных лавок», 10 «ренсковых погребов», один погреб «русских вин» та ще й 69 «питейных домов»⁴⁷. Така кількість «розважальних» закладів, скоріше за все, працювала сезонно, лише під час проведення ярмарок. Хоча, може бути і свідченням поживлення пересування населення. Все ж таки Павлоград був перехрестям торговельних шляхів.

На початку 70-х років, як свідчить «Географическо-статистический словарь «Российская империя», в місті працювало 7 невеличких заводів. З них 5 салотопних, 1 цегляний і 1 тютюновий⁴⁸. Зникнення свічкових і шкіряних підприємств, можливо, можна пояснити коливаннями ринкової кон'юктури. Але, скоріше всього, недоліками статистики. Бо, наприклад, за даними 1885 року в місті, взагалі, діяло лише 2 промислових підприємства⁴⁹.

Проте, значну частку міського виробництва складало ремісництво. За даними словника «Российская империя» в Павлограді працювало 475 ремісників, з них 189 мали звання майстра (39 шевців, 45 чоботарів, 16 кожевників, 15 теслярів, 14 ковалів). Було розташовано 1 готель, 6 постоялих дворів та 152 торговельні крамниці⁵⁰. Скоріше за все значну частку з них складала «питейные заведения», перераховані вище.

Для значної частини мешканців сільське господарство продовжувало залишатися основним заняттям. Як зазначено у словнику: «Все крестьяне города занимаются хлебопашеством, некоторая часть населения, около 1500 человек, отлучается от города на зара-

ботки»⁵¹.

Тричі на тиждень проходили базари, тричі на рік ярмарки, на яких «главный предмет торга составляет скот, сгоняемый из Павлоградского и соседних уездов»⁵². На ярмарки приїздили петербурзькі, московські, тульські, орловські, курські і навіть варшавські купці⁵³.

Наприкінці XIX століття, як констатує Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, Павлоград перетворюється на «крупный центр хлебной торговли (сбывается хлеба по р.Днепру и Лозово–Севастопольской ж.д. на 1 млн рублей) и мукомольной промышленности»⁵⁴. Борошно павлоградського виробництва збувалося не лише на внутрішньому ринку Росії, але й експортувалося до Стамбула та Лондона⁵⁵. За даними Енциклопедія Брокгауза і Ефрона у місті працювали відділення великих одеських, ростовських та севастопольських хліботоргових фірм. Загалом же торгово–промислових закладів нараховувалося 308. Значно зросли обороти трьох традиційних павлоградських ярмарок. Вони проводилися, за даними Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, «с привозом товаров на 800100 рублей, с продажей на 500500 рублей»⁵⁶.

90-ті роки XIX століття стали часом підйому павлоградської промисловості. У 1890 році торговим домом «Магазінер і сини» засновується завод з випуску бричок. У 1891 році створюється завод Леппа і Вальмана, що виробляв сільськогосподарську техніку (сіялки, віялки, жниварки, борони). Тоді ж засновується підприємство Сігала і Мошкевича з переробки сільгосппродукції і вичинки шкір, виникають ситценабивна фабрика та механічні майстерні⁵⁷. Широко за межами міста була відома продукція пивоварного заводу акціонерного товариства «Мюнхен»⁵⁸. Наприкінці XIX століття значно зріс обсяг і достовірність статистичної інформації, що містили в собі «Обзоры Екатеринославской губернии». Завдяки цьому ми можемо підвести своєрідний підсумок промислово-торгівельного розвитку Павлограда на межі XIX-XX століть.

За даними 1900 року в місті працювало: один салотопний завод (2 робітника), 3 миловарених (6 робітників), 2 свічних (4 робітника), один пивоварений (7 робітників), 8 парових млинів (166 робітників), 7 хлібопекарень (38 робітників), конфетна фабрика (8 робітників), 3 маслобійні (10 робітників), 13 деревообробних (столярних та бондарних) майстерень (68 робітників), чугуно-ливарний завод (12 робітників), ситценабивна фабрика (41 робітник), 3 заво-

ди штучних мінеральних вод (9 робітників), 2 фотографії (8 працівників), 2 типографії (13 працівників). Загалом 49 підприємств, на яких працювало 394 робітники. Як ми бачимо, основну частку складала кустарні підприємства з кількістю працюючих у 2-3 робітника. Загальна «сумма производительности» павлоградських промислових підприємств 2064700 рублів. З яких 1857000 рублів припадає на долю мукомольної галузі. Решта підприємств виробляла продукції на суму від 3 до 5 тисяч рублів. І лише пивоварений завод виглядає серйозніше – 25000 рублів⁵⁹.

Загальна кількість торговельних та промислових підприємств («заводов разного рода, фабрик, складов сырых материалов, торговых предприятий, ренсковых погребов, трактирных заведений, пивных») – 461. За цим показником серед інших повітових міст губернії Павлоград стояв на третьому місті. Випереджали його лише Маріуполь – 1300 підприємств та Луганськ – 659. Решта – значно менше: Бахмут – 396, Олександрівськ – 374, Новомосковськ – 188, Верхньодніпровськ – 139⁶⁰.

В той же час, за кількістю саме промислових підприємств Павлоград випереджав лише Верхньодніпровськ (23 заклади з 156 робітниками), поступаючись решті повітових міст: Маріуполь (118 закладів – 6670 робітників), Луганськ (87 закладів – 6194 робітника), Бахмут (76 закладів – 1078 робітників), Олександрівськ (64 заклади – 1412 робітників), Новомосковськ (92 заклади – 240 робітників)⁶¹.

Але значно поступаючись у кількості промислових підприємств та робітників, на них задіяних, за сумою вартості виробленої продукції Павлоград (2064700 рублів) стояв достатньо близько до Бахмута (2553190 рублів) та Олександрівська (2633905 рублів). Близько порівняно з, одного боку, промисловими гігантами Луганськом (11310266 рублів) і Маріуполем (9777590 рублів), а з іншого боку Верхньодніпровськом (810880 рублів) і Новомосковськом (361880 рублів)⁶².

Зрозуміло, що до цих статистичних даних треба ставитися дуже обережно, розглядаючи, в основному, тенденцію. Так, скажемо, у наступному 1901 році загальна кількість торговельних та промислових підприємств практично в усіх повітових містах збільшилася на 5-7 закладів. В той же час сума виробництва промисловості Павлограда складала 2056920 рублів, тобто була близькою до показників попереднього року. Показник Верхньодніпровська – 497500

рублів, що майже вдвічі менше. Новомосковськ – 351450 рублів (практично на тому ж рівні), Бахмут – 1373650 рублів (на третину менше), Олександрівськ – 1893867 рублів (на чверть менше). Луганськ (12763700) та Маріуполь (11730388) збільшили свої показники. Таким чином, у 1901 році Павлоград вийшов на третє місце в губернії за виробництвом промислових підприємств⁶³.

За даними 1904 року кількість торгівельних та промислових підприємств, порівняно з 1900 роком, зросла в усіх містах окрім Маріуполя, де вона склала 859 закладів (на третину менше) та Новомосковська – 163 (на двадцять менше). Бахмут – 465 закладів, Олександрівськ – 459, Павлоград – 493, Верхньодніпровськ – 246 (майже вдвічі більше), Луганськ – 668⁶⁴. Кількість промислових підприємств порівняно з 1900 роком скоротилася у Олександрівську, Новомосковську, Луганську та збільшилася у Маріуполі, Бахмуті, Верхньодніпровську. Сума виробництва порівняно з 1901 роком значно скоротилася у Луганську і становила 4080717 рублів (майже у тричі), Бахмуті – 934912 рублів (на третину менше), Верхньодніпровську – 275500 рублів (на половину менше). У Маріуполі (11372254), Олександрівську (1963625) і Новомосковську (310800 рублів) залишилася практично на тому ж рівні з незначними коливаннями. У Павлограді (2251180 рублів) зросла на десяту частину. У 1904 році Павлоград залишився на третьому місці за сумою промислового виробництва після Маріуполя та Луганська⁶⁵.

Таким чином, ми можемо зробити висновки, що на межі XIX–XX століть економічна структура Павлограда була орієнтована переважно на виконання торгівельних функцій. Лише п'ята частина підприємств міста займалася промисловим виробництвом, решта – торгівлею та наданням послуг. Більшість промислових підприємств була дрібними і кустарними з 2-3 робітниками і незначним обігом виробництва продукції. На цьому тлі лише парові млини та ситценабивна фабрика виділялися кількістю працюючих та грошовими обертами, а пивоварений завод – лише грошовими обігами. В порівнянні з іншими повітовими містами Катеринославської губернії Павлоград займав середні позиції, випережуючі більшість з них у кількості торгівельних підприємств, але поступаючись як у кількості промислових підприємств, так і у кількості робітників. В той же час, за обсягами виробленої промислової продукції Павлоград вийшов на третє місце серед повітових міст губернії.

Протягом наступного десятиліття промисловий потенціал Павлограда зростав. У 1909 році було відкрито ливарний завод Захарових, що виготовляв дрібні деталі для сільськогосподарських машин⁶⁶. За даними 1911 року в місті працювало 60 промислових підприємств, на яких було зайнято 645 робітників⁶⁷. Серед них, зокрема: 7 слюсарно-механічних майстерень (65 робітників), ситцевобійна фабрика (70 працівників), механічний завод (56 робочих), пивоварний завод (57 співробітників), шпалопрочисувальний завод⁶⁸

За даними довідника «Вся Екатеринославская губерния» 1913 року загальна сума виробництва павлоградських промислових підприємств становила 5750000 рублів⁶⁹. Для порівняння: загальна сума виробництва промислових підприємств Маріуполя становила 18665500 рублів⁷⁰, Луганська – 18867860 рублів⁷¹, Олександрівська – 7950000 рублів⁷², Бахмута – 2000000 рублів⁷³, Верхньодніпровська 230182 рублів⁷⁴, Новомосковська – «до 100000 рублей» (остання цифра викликає особливо багато питань)⁷⁵. Таким чином, з третього міста Павлоград потіснив Олександрівськ і павлоградська промисловість зайняла четверте місце серед повітових міст губернії.

Таким високим показником виробництва Павлоград завдячував, насамперед, борошномельній галузі. Як вже вище згадувалось, в місті з моменту його появи знаходилася велика кількість млинів, спершу вітряків, згодом на кінській тязі. У 80-х роках ХІХ століття з'являються млини з паровими двигунами⁷⁶. Вже у 90-ті роки Павлоград, як стверджує

Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, перетворюється на «крупный центр мукомольной промышленности»⁷⁷.

В 1895 році в місті знаходиться 8 парових млинів, на яких працювало 108 робітників. Разом вони виробляли продукції на 383800 рублів, що складало 91% загальної суми виробництва промислових підприємств міста⁷⁸. У 1898 році працювало 9 млинів з 133 робітниками, які виробили продукції на 915000 рублів – 96% загальної суми виробництва⁷⁹. В 1900 році 8 парових млинів (166 робітників) виробили продукції на 1857000 рублів, що складало 90% промислового виробництва міста⁸⁰. В 1902 році 6 парових млинів (126 робітників) виробили продукції на 2196000 рублів, що складало 94% промислового виробництва міста⁸¹. В 1904 році 7 парових млинів (148 робітників) виробили продукції на 2118000 рублів, що скла-

дало 94% промислового виробництва міста⁸². За даними 1908 року при загальній сумі міського торгівельно-промислового обігу в 5,8 млн рублів на долю обороту від парових млинів припадало 2,5 млн, або 43%⁸³. За відомостями Єфіменко і Теселько 1911 року в місті працювало 10 парових млинів, на яких працювало 305 робітників⁸⁴. Проте, за даними довідника «Вся Екатеринославская губерния» 1913 року підлягали надзору фабричної інспекції 7 млинів: Подольського, І.Шифрина, Я.В.Венгеровського, С.Н.Балабана, Еромицького і Васильєва, Звенигородського, Вильнянського и Турубінера⁸⁵. У своїх мемуарах Є.А.Гурвич згадує, що напередодні Першої світової війни на 7 парових млинах Павлограда працювало понад тисячу вантажників⁸⁶. Такі розбіжності в цифрах кількості працівників дають можливість припустити, що їх значна частина була сезонними робітниками. А губернська статистика фіксувала лише постійних робітників.

Серед інших значних промислових підприємств міста, які також підлягали надзору фабричної інспекції, названі: ситценабивна фабрика Еромицького і Венгеровського⁸⁷, «Лесопильный завод Южн. Ж.Д., аренд. акц. о-м лесопропиточных заводов системы Ю.Рютгерса»⁸⁸, «механическая мастерская Леппа и Вальмана»⁸⁹, механічний завод Захарова, фабрика бричок Магазінера, чугуно-ливарний завод братів Ривкіних⁹⁰, завод силікатної цегли Криштофовича і Васильєва⁹¹, пивоварний завод Мошкевича⁹².

Проте, промисловість відіграла хоча і значну, але другорядну роль в економічній структурі міста. І на початку ХХ століття Павлоград продовжував залишатися насамперед значним торгівельним центром. За даними довідника «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» загальний обіг торгівлі становив понад 3,25 мільйони рублів⁹³. Укладники довідника, надрукованого у 1910 році, скоріше за все, користувалися даними першого п'ятиріччя ХХ століття. Порівняємо ці дані з даними промислового виробництва за 1904 рік – 2251180 рублів⁹⁴. Співвідношення у загальному обігу, приблизно, 60% - торгівля, 40% - промисловість.

Головними галузями павлоградської торгівлі були торгівля сільськогосподарською продукцією: збіжжям та борошном (близько 1 млн рублів – третина від загального обсягу торгівлі), яйцями (близько 10%), шкірами (біля 5%), бакалійна (600 тисяч рублів – близько 20%) та мануфактурно-галантерейна (також близько однієї п'ятої)⁹⁵. Значення ярмарок, які протягом ХІХ століття були

центрального фактором павлоградської комерції, знизилася. Як зауважує довідник: «Прежде Павлоград был широко известен своими ярмарками, особенно Евстафиевской и Вознесенской, на которые стонялось много скота, торговля скотом и до настоящего времени имеет значительные обороты, хотя все же уступающие прежним...»⁹⁶.

Павлоградське купецтво залишило по собі добрий слід в історії міста. Багато купців відзначилися не лише своїми комерційними талантами, але й суспільним служінням та меценатством. Серед них, зокрема, можна назвати купця Йосипа Кузмича Шаліна – першого павлоградського міського голову, прізвищем якого було названо центральну вулицю міста – Шалінську. Купця Якова Федоровича Голубицького, також міського голову і мецената, на кошти якого було збудовано храм Спаса Нерукотворного, який й досі є головною прикрасою міста і який в народі отримав назву «церква Голубицького». Купця (згодом почесного громадянина) Олександра Васильовича Парманіна, який понад чверть століття був міським головою і саме на час керівництва якого прийшлося перетворення аграрного повітового містечка на торгівельно-промисловий центр. В історію міста увійшли цілі купецькі династії, такі як Гранови, Рибнікови, Васильєви, Синельнікови, Гомельські, Мошкевичі.

Протягом кінця ХІХ - початку ХХ століття в місті виникла розгалужена система банківських та страхових закладів. Перша згадка про «коміссьонерства Азово-Донского и Международного банков» належить Енциклопедії Брокгауза і Ефрона⁹⁷. За даними «Адрес-календаря Екатеринославской губернии на 1912 год» в місті розташовувалися «Городской общественный банк», «Банк Павлоградского уездного земства», «Павлоградское общество взаимного кредита», «Соединенный банк в г.Павлограде», «Банкирская контора» Г.С.Мошкевича, «Агенство Российско-транспортного страхового общества», «Агенство 2-го Российского страхового общества», «Северное страховое общество»⁹⁸. «Адрес-календарь Екатеринославской губернии» на 1916 рік додає до вищезазначених ще «Страховое общество «Россия», «Петроградское общество страхований», «Московское Страховое от огня Общество», «Страховое общество «Саламандра»⁹⁹.

Таким чином, ми можемо констатувати, що протягом 130 років своєї історії, з кінця ХVІІІ до початку ХХ століття, Павлоград

пройшов шлях від аграрного поселення, переважна частина мешканців якого жила натуральним господарством, до достатньо розвинутого (для свого часу) торгівельно-промислового міста. Протягом кінця XVIII – першої половини XIX століття поступово і дуже повільно розвивалася павлоградська торгівля. К середині XIX століття Павлоград являв собою аграрно-торгівельне місто, частина мештанців якого переорієнтувалася з сільського господарства на роботу в торгівельно-ремісничій сфері. З 60-х років XIX століття починається процес перетворення аграрно-торгівельного міста на торгівельно-ремісничє, в якому сільським господарством зайнято лише меншість населення. Цей процес завершується у 80-ті роки. В 90-ті роки XIX століття починається перехід від торгівельно-ремісничого типу міста до торгівельно-промислового. І вже на початку XX століття доволі значну долю населення складають робітники невеличких промислових підприємств.

Основною спеціалізацією як павлоградської торгівлі, так і павлоградської промисловості було обслуговування потреб сільського господарства. Основним товаром для павлоградських торговців протягом всього цього періоду була сільськогосподарська продукція. З кінця XVIII століття - худоба, а з кінця XIX століття – збіжжя і борошно. Основною функцією павлоградської промисловості була переробка сільськогосподарської сировини, насамперед, зерна. Саме тому понад 90% виробництва припадає на борошномельну галузь. Решта поділяється на, знову ж таки, переробку продукції сільського господарства: салотопні, шкіряні, пивоварні підприємства – та сільськогосподарське машинобудування – виговлення механічних сільськогосподарських знарядь: сіялок, віялок, бричок тощо.

Таким чином, виходячі з аналізу економічних показників, ми можемо датувати перехід міського середовища Павлограда від традиційного до модерного, від доіндустріального до індустріального початком XX століття.

Література:

1. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. – К.: 2000. – 308 с.

2. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII - початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007. – 20с.

3. Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у до-реформений період (кінець XVIII ст. - 1861 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. — О., 2003. — 20 с.

4. Кавун М.Е. Урбанізація Причорномор'я та Дніпровського Надпорожжя: ретроспективний погляд в контексті методологічного плюралізму світової урбаністики // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — Вип.3. — 239 с. — с.23-32. Кавун М.Е. Походження та рання історія міста Катеринослава: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2003. — 19с.

5. Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII - 1853 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 2004. — 21 с. Константінова В.М. Південноукраїнські міста в адміністративній системі Російської імперії останньої чверті XVIII століття // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — Вип.3. — 239 с. — с.48-55. Константінова В.М. Соціальний розвиток південноукраїнських міст першої половини XIX століття // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. — Вип. 46. — Київ — Бердянськ, 2002. — С. 37-41.

6. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. — О., 1997. — 16с.

7. Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. — О., 2005. — 17с.

8. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. — Дніпропетровськ: Інновація, 2008. — 104 с.

9. Цибуленко Л.О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX - на початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. — Дніпропетровськ, 2001. — 19с.

10. Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785-1870 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад "Запорізький національний ун-т" МОН України. — Запоріжжя, 2006. — 18с.

11. Черменська І.М. Південноукраїнське місто останньої чверті XVIII — першої половини XIX століття: напрямки дослідження та особливості соціально-адміністративного розвитку // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ:

НГУ, 2006. – Вип.3. – 239 с. – с.68-78.

12. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 2-е изд. испр. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000 – Том I - 548 с. + 87 ил. - с.299.

13. Там само, с.299.

14. Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста. - Дніпропетровськ: Ліра, 2004. – 304 с. – с.48-67.

15. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття: Старослов"янською та українською мовами. - Д.: Дніпрокнига, 2000. - 1080 с. - с.564.

16. Описание городов Азовской губернии Я.Новицкого // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Год первый / Издаётся под редакцией Товарища Председателя комиссии А.Синявского. – Екатеринбург: Типография Губернского Земства, 1912. – с.75.

17. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М.: АН СССР, 1959. - 354 с. - с.80.

18. Описание города Павлограда // РДАДА. - Ф.1355. - Спр. 388. - Арк. 21.

19. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год: Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета. - Екатеринбург: В Типографии Я.Чаусского, 1864. – 392 с. - с.174.

20. Описание города Павлограда // РДАДА. - Ф.1355. - Спр. 388. - арк.22.

21. Там само, арк.22.

22. Там само, арк.21.

23. Там само, арк.23.

24. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - с.212.

25. Описание города Павлограда // РДАДА. - Ф.1355. - Спр. 388. - арк.23.

26. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - с.213.

27. План города Павлограда [1793] // Фонд Павлоградського історико-краєзнавчого музею.

28. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - с.247.

29. Описание города Павлограда // РДАДА. – ф.1355. – спр.385. – арк.1.

30. Там само, арк.1.

31. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI. Часть 4: Екатеринославская губерния./ По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Штабс-Капитан Драчевский. – Санктпетербург: Типография Департамента Генерального Штаба, 1850. - 186 с.+9 таблиц. - с.166.

32. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825-1860 гг. - М.: Издательство «Наука», 1981. – 215 с. - с.116.

33. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния. //Составил Генерального Штаба капитан В.Павлович. – Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. – 351 с. - с.311.

34. Там само, с.311.

35. Там само, с.311.

36. Там само, с.310.

37. Там само, с.311.

38. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Том XI. Часть 4: Екатеринославская губерния. - с.166.

39. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния. - с.311.

40. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Том XI. Часть 4: Екатеринославская губерния. - с.166.

41. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния. - с.311.

42. Там само, с.311.

43. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. - с.175.

44. Там само, с.175.

45. Там само, с.175.

46. Там само, с.175.

47. Там само, с.175.

48. Географическо-статистический словарь «Российская империя»: Составлен по поручению Императорского Русского географического общества действительным членом общества П.Семеновым. - СПб., 1873. - Т. IV. - с. 10.

49. Обзор Екатеринославской губернии за 1885 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1886. – 48 с. - с.7.

50. Географическо-статистический словарь «Российская империя» - с.11.

51. Там само, с.11.

52. Там само, с.11.

53. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область.- К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – 958 с. - с.571.

54. Энциклопедический словарь. / Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг) и И.А.Ефрон (С.-Петербург). - СПб.: Типо-литография И.А.Ефрона, 1897. - Том XXIIа. - с.572.

55. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область. - с.571.

56. Энциклопедический словарь. / Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг)

- и И.А.Ефрон (С.-Петербург). - с.572.
57. Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста. - с.116.
58. Про пиво Російської імперії //www.rupivo.ru
59. Обзор Екатеринославской губернии за 1900 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1901. – 46 с., 14 приложений. - Приложение №3.
60. Там само, с.13.
61. Там само, Приложение №3.
62. Там само, Приложение №3.
63. Обзор Екатеринославской губернии за 1901 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1902. – 44 с., 14 приложений. - Приложение №3.
64. Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1905. – 44 с., 14 приложений. - с.12.
65. Там само, Приложение №3.
66. Єфіменко М., Теселько М. Павлоград: Краєзнавчий нарис. - Д.: Промінь, 1967. - 61 с. - с. 41.
67. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область. - с.571.
68. Єфіменко М., Теселько М. Павлоград: Краєзнавчий нарис. - с.8.
69. Вся Екатеринославская губерния: 1913 год / Редактор-издатель Н.Г.Подковыров. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1913. – 370 с. – с.22.
70. Там само, с.30.
71. Там само, с.29.
72. Там само, с.29.
73. Там само, с.32.
74. Там само, с.25.
75. Там само, с.26.
76. Все об оборудовании для зернопереработки //www.promzerno.ru/istoriya.html
77. Энциклопедический словарь. / Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг) и И.А.Ефрон (С.-Петербург). - с.572.
78. Обзор Екатеринославской губернии за 1895 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1896. – 72 с. - Ведомость №2.
79. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1899. – 56 с. - Ведомость №2.
80. Обзор Екатеринославской губернии за 1900 год. - Приложение №3.
81. Обзор Екатеринославской губернии за 1902 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. – 45 с., 14 приложений. - Приложение №3.
82. Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. - Приложение №3.

83. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область. - с.571.

84. Єфіменко М., Теселько М. Павлоград: Красзнавчий нарис. - с.6.

85. Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. – с.49-54.

86. Гурвич Е.А. Путиами непроторенными. – М.: Советский писатель, 1964. – 272 с. - с.43.

87. Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. – с.39.

88. Там само, с.41.

89. Там само, с.44.

90. Там само, с.45.

91. Там само, с.48.

92. Там само, с.53.

93. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга. / Под редакцией В.П.Семенова (Тян-Шанского) и под общим руководством П.П.Семенова (Тян-Шанского) и В.И.Ламанского. - СПб.: Издательство А.Ф.Девриена. - Т. 14: Новороссия и Крым. / Составители Б.Т.Карпов, П.А.Федулов, В.М.Каратыгин, В.В.Алексеев, В.В.Морчевский, А.Н.Улиссов, М.С.Семенов. - СПб.: Тип. СПб. акц. о-ва "Слово", 1910. - с.628.

94. Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. - Приложение №3.

95. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга. - с.628.

96. Там само, с.628.

97. Энциклопедический словарь. / Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг) и И.А.Ефрон (С.-Петербург). - с.572.

98. Адрес-календарь и Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. /Составлена под редакцией Секретаря Статистического Комитета Н.Подковырова. – Катеринослав: Типография Губернского Правления, 1912. - с.128, 133, 134.

99. Адрес-Календарь Екатеринославской губернии: 1916 год. - Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1916. – 496 с. - с. 411, 412.

Описание города Павлограда [1840] // РДАДА. - Ф.1355. - Спр. 385. - Арк. 1-2.

План города Павлограда [1799] // Фонд Павлоградського історико-краєзнавчого музею.

Про пиво Російської імперії //www.rupivo.ru/view.php?collection=0&byt=1&etiket=1&probka=1&photos=0&other=1&last=01.05.2007&id=67

Все об оборудовании для зернопереработки //www.promzerno.ru/istoriya.html